

در این کتاب تعداد چهارصدوپنجاه و چهار قطعه نقاشی برگزیده از چهل و شش نقاش آن دوره به چشم می‌خورد. در پایان کتاب نیز فهرستی از نام کاتبان، ناشران، چاپخانه‌داران و نیز فهرستی توصیفی از نقاشی‌ها و فهرست کتاب‌های مصور چاپ سنگی ارائه شده است. این حجم از مواد خام مورد مطالعه، خود می‌تواند دلیلی برگسترده‌گی، دقت و جامع بودن مباحث بررسی شده درباره نقاشی‌های چاپ سنگی و به‌طور کلی صنعت چاپ سنگی ایران باشد.

معرفی بخشهای مختلف کتاب

بخش نخست:

در مقدمه این کتاب، محقق با بررسی بیش از صد و هشتاد عنوان کتاب، در دو مقاله به معرفی پژوهش‌های انجام گرفته درباره کتاب‌های چاپ سنگی و وضعیت نگه‌داری خود کتاب‌ها می‌پردازد و به نوعی وضعیت پژوهش‌هایی را که تاکنون درباره این موضوع انجام شده است شرح می‌دهد. سپس تاریخچه صنعت چاپ و چاپ سنگی را بیان می‌کند.

نخستین چاپخانه نوین (چاپ سربی) در تبریز در زمان عباس میرزا تأسیس شد و اولین کتاب چاپ شده رساله جهادیه نوشته عیسی ابن حسین قائم مقام فراهانی بوده است که در سال ۱۲۳۳ ه. ق. / ۱۸۱۷ م. برای نخستین بار و در سال ۱۲۳۴ ه. ق. / ۱۸۱۸ م. برای بار دوم چاپ شده است. چاپ سربی تا سال ۱۲۶۹ ه. ق. / ۱۸۵۲ م. در ایران رواج داشت و سپس جای خود را به مدت نزدیک به یک قرن به چاپ سنگی داد.

فن چاپ سنگی، پیش از پایان قرن هجدهم به وسیله آلویس سفندلر^۱ اختراع و از کشور روسیه وارد ایران شد و از حدود سال ۱۲۴۰ ه. ق. / ۱۸۲۴ م. در شهرهای مهم ایران رواج یافت.

نامه انسان‌شناسی

دوره اول، شماره دوم، پائیز و زمستان ۱۳۸۱
صص. ۱۹۹-۲۰۴

**Narrative Illustration in Persian,
Lithographed Books, , Ulrich Marzolph,
Leiden Boston, Koln, Brill, 2001.**

کتاب‌های مصور چاپ سنگی در ایران، اولریش مارزلف، لایدن، بستن، کلن، انتشارات بریل، ۲۰۰۱.

امیرحسین آقاپور*

یکی از هنرهای گذشته ایران، با عمر کوتاه صد ساله، هنر نقاشی کتاب‌های چاپ سنگی است که در اوایل قرن بیستم میلادی در دوره قاجار، شکل گرفت. اولریش مارزلف، پژوهشگر آلمانی در کتاب مورد بررسی، به معرفی و بررسی تاریخ نقاشی و صنعت چاپ در ایران و پژوهش‌های انجام گرفته در حوزه کتاب‌های چاپ سنگی پرداخته است. او همچنین به شیوه‌ای نو و دقیق، عناصر اساسی کتاب‌های مصور چاپ سنگی (در زمینه هنری، فرهنگی و فنی) و نیز نقاشان فعال این هنر را به‌طور مفصل مورد مطالعه قرار داده است.

پژوهشگر صدوشانزده عنوان کتاب مصور چاپ سنگی از مجموعه‌ای سیصدوپنجاه و یک جلدی (در ویرایش و چاپ‌های گوناگون) که در سی و چهار کتابخانه ایران و جهان موجود بوده است (نه کتابخانه در ایران، بیست و چهار کتابخانه در خارج از ایران به همراه مجموعه‌های شخصی) را بررسی کرده است. وی بیش از ده هزار قطعه نقاشی گردآوری کرده است که از این مجموعه،

* - کارشناس ارشد انسان‌شناسی

^۱ Alois Senefelder

چاپ این کتاب، هیچ کتاب مصور دیگری منتشر نشده است. اما از حدود ۱۲۶۳ ه.ق. / ۱۸۴۶ م. چاپ کتاب‌های مصور متداول شد. نخستین نقاش ایرانی که کتاب‌های چاپ سنگی را مصور کرد. نقاش میرزا علی‌قلی خویی بود که نقاشی‌های کتاب شاهنامه فردوسی ۱۱۸۶ را به تصویر کشید.

بخش دوم:

پژوهش‌گر در بخش دوم به دسته‌بندی موضوعی نقاشی‌های چاپ سنگی می‌پردازد و آن‌ها را به سه دسته نقاشی‌های افسانه‌ای و باستانی ایران، نقاشی‌های مذهبی و نقاشی‌های عاشقانه و حکایت‌های عامیانه تقسیم می‌کند و توضیحات کوتاه و کلی برای آن‌ها ارائه می‌دهد.

نگارنده این مقاله براساس پژوهش پایان‌نامه خود^۱ این نقاشی‌ها را براساس محتوایی و نمادی بدین صورت طبقه‌بندی و ارائه نموده است:

الف - نقاشی‌های باستانی و افسانه‌ای ایران (تصویرهای: ۱ و ۲)

در قسمت اول این مسأله مورد مطالعه قرار می‌گیرد که در بیشتر نقاشی‌های افسانه‌ای و اسطوره‌ای، صحنه‌های جنگ میان‌خوبی، جوانمردی و عدالت با بدی، نامردی و ستمکاری است. شیوه این جنگ‌ها به طوره‌عمده تن به تن یا گروهی، پیاده یا سوار بر اسب است. در این نقاشی‌ها سپاه لشکریان در دو سو صف‌آرایی کرده‌اند. نوع مبارزه کشتی گرفتن، تیراندازی و یا شمشیرزنی است و با کشتن حریف و دشمن به

نخستین کتاب چاپ سنگی در ایران قرآن چاپ دارالطبعة دارالسلطنة تبریز در سال ۴۹-۱۲۴۸ ه.ق. / ۳۳-۱۸۳۲ م. است. دو علت مهم باعث شد شیوه چاپ سنگی در ایران جای‌گزین چاپ سربی شود. نخست آن‌که در فن چاپ سنگی، از وسایل ساده‌تر و کم‌هزینه‌تری نسبت به چاپ سربی استفاده می‌شد و خطر نگهداری این وسایل در مقایسه با وسایل چاپ سربی کمتر بود.

سپس آن‌که نوع خط و نحوه نگارش متن در کتاب‌های چاپ سنگی نسبت به حروف چاپ سربی با ویژگی‌های فرهنگی - اجتماعی آن دوره مردم ایران هماهنگی بیشتری داشت.

مراحل عملی چاپ سنگی

۱- برای چاپ حروف و کلمات فارسی و مانند آن که از سمت راست به چپ نوشته می‌شوند ابتدا متن و نقاشی را بر روی کاغذهای مخصوص کلیشه می‌نوشتند و سپس آن را بر روی سنگ قرار می‌دادند. تا حروف و کلمات بر روی سنگ به شکل وارونه از سمت چپ به راست نقش گردند و در هنگام چاپ متن و نقاشی به شکل واقعی خود چاپ شوند.

۲- لایه‌ای نازک از اسید نیتریک بر روی تمام سطح سنگ می‌کشیدند.

۳- آن قدر با اسید، صمغ و آب، بر سنگ می‌کشیدند تا هنگامی که سنگ را به جوهر آغشته می‌کردند، تنها قسمت‌هایی که با گچ چرب نقش بسته بودند جوهر را به خود می‌گرفت و باقی‌مانده قسمت‌ها جوهر را نمی‌پذیرفت و اثری به‌جای نمی‌گذاشت.

۴- یک برگ کاغذ روی سنگ چاپ قرار داده و بر روی آن فشار وارد می‌کردند تا طرح جوهری بر روی کاغذ نقش می‌یست.

نخستین کتاب مصور چاپ سنگی، لیلی و مجنون مکتبی شمشیرازی به سال ۱۲۵۹ ه.ق. / ۱۸۴۳ م. در تبریز است و تا دو سال بعد از

^۱ - آقاپور، امیر حسین، ۱۳۷۷، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته مردم‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تحت عنوان «بررسی مردم‌نگارانه ویژگی‌های فرهنگی دوره ناصری (قاجاریه) (۱۳۱۳ - ۱۳۶۴ ه.ق.) به روایت نقاشی‌های کتاب‌های چاپ سنگی در آن دوره با زیر عنوان «اجتماعیات در نقاشی» با نظارت استاد راهنما: جواد صفی‌نژاد.

این دسته نقاشی‌ها افزون بر این‌که ترکیبی از ویژگی‌های دودسته نقاشی افسانه‌ای و مذهبی را دارا می‌باشند، از منظر مردم شناختی نیز ویژگی‌های فرهنگی دوره نقاش را به تصویر می‌کشند.

بخش سوم:

کتاب به معرفی به نسبت جامع از نقاشان کتاب‌های چاپ سنگی و تاریخ به تصویر کشیدن نقاشی‌های ایشان می‌پردازد. کاری که تاکنون به این دقت انجام نگرفته است. به‌طوریکه برخی از این نقاشان تا پیش از این پژوهش شناخته شده نبودند و یا در حد چند خط درباره ایشان نوشته شده بود.

بخش چهارم:

در این بخش کتاب ویژگی‌های منحصر به فرد چاپ سنگی از چند جنبه مورد بررسی قرار گرفته است که می‌تواند موضوع مناسبی برای سایر پژوهش‌گران و دانش‌جویان علاقمند محسوب شود.

- بررسی چاپ سنگی از نظر فنی

۱- تصویرهای همانند

شمارگان چاپ سنگی هر کتاب، به حدود چهارصد نسخه می‌رسد. ماهیت کار چاپ سنگی در استفاده از سنگ به شکلی است که به‌جز تصویر چاپ نخست که حالت اصلی دارد با هر بار چاپ کیفیت نقاشی تغییر می‌کند که علت آن ساییدگی تدریجی و یا شکسته شدن سنگ چاپ و یا پارگی کاغذ کلیشه است.

۲- ورق‌های محافظ کتاب

بیشتر روکش محافظ کتاب‌های چاپ سنگی، ورق‌های کتاب‌های دیگر تهیه می‌شوند. با برره

شکل سر بریدن، شقه کردن و مانند آن به انجام می‌رسد. در صحنه‌های جنگ مردان را با سیل‌های از بناگوش در رفته یا ریش انبوه به تصویر می‌کشند. تجهیزات نظامی مردان، جوشن، سپر، زره، کلاه خود با تک شاخ نوک تیز بر سر به همراه سلاح‌هایی مانند نیزه و شمشیر بلند است.

در دربار شاهان، درحالی‌که پادشاه بر تخت تکیه زده، همراهان و زنان حرم‌سرا و بزم آریان در حضور او ایستاده یا در حال رقصند. در این حالت، پادشاه لباس بلند و فاخر پوشیده و تاج پادشاهی بر سر گذاشته است. هم‌چنین در این گونه نقاشی‌ها از دیوهای شاخ‌دار، اجنه و شیطانک‌های برهنه نیز استفاده شده است.

ب - نقاشی‌های مذهبی (تصویر ۳).

در این بخش از نقاشی‌ها، صحنه‌ها بیشتر از جنگ‌هایی همانند جنگ‌های افسانه‌ای با همان لباس و آرایش و تجهیزات جنگی هستند. پیامبران، ائمه و زنان خانواده ایشان لباس بلند و گشادی به تن دارند و مردان همانند روحانیان عبا و عمامه دارند. چهره‌های ایشان همیشه پوشیده است. در بیشتر موارد با ترسیم خط‌هایی به دور سرانمه و پیامبران به عنوان نماد درخشندگی معصوم، آن‌ها را از دیگران جدا و مشخص می‌سازند. هم‌چنین فضای زندگی آن‌ها را ساده و بدون تجملات پادشاهی ترسیم می‌کنند.

ماجرای نقاشی‌های مذهبی، بیشتر داستان جنگ‌های حضرت علی (ع) و مصیبت‌ها و شهادت امام حسین (ع) و یارانش در کربلا یا شهادت هم‌چنین پیروان ایشان در دوره‌های دیگر است. به‌جای دیو در این دسته از نقاشی‌ها از فرشتگان به شکل زنان کوچک بالدار که تاجی بر سر دارند، استفاده شده است.

ج - نقاشی‌های عاشقانه و حکایت‌های عامیانه
(تصویرهای ۴ و ۱۴)

نمونه ورق‌های کتاب‌های قدیمی‌تر، می‌توان دریافت که مالک بعدی برای تعمیر کتاب کهنه خود ممکن است به‌جای مواد مخصوص از کاغذهای محافظ کتاب‌های چاپ سال‌های بعد، به عنوان روکش کتاب‌های قدیمی‌تر استفاده کند.

۳- بحث سانسور در کتاب‌ها

موارد اندک سانسور در تصویرهای چاپ سنگی نشان می‌دهد که ترسیم تصاویر همیشه به شکلی نبود که مطابق با سلیقه عموم یا دیدگاه‌های اخلاقی باشد. این پژوهش تنها به سانسور پیش از چاپ می‌پردازد. سانسور پس از چاپ تصویر، به شکل دستی به ویژه در حذف چهره‌های فاسد و شرور متداول بود. اما سانسور پیش از چاپ بیشتر به موضوع‌هایی که مربوط به نمایش آشکار آمیزش جنسی شخصیت‌هایی مانند انسان، دیو و یا حیوانات توجه می‌کرد.

- طرح‌های نقاشی‌ها

در دوره حیات کتاب‌های مصور چاپ سنگی، نمونه‌های متفاوت از کتاب‌های معروف به چاپ رسید. این امر می‌تواند نشان‌دهنده تفاوت شیوه و نوع طراحی تصویرها در ویرایش‌های گوناگون باشد. که توسط نقاشان کشیده می‌شده است. تحلیل این اختلاف‌ها به مفاهیم هم‌نوایی و یا ناسازگاری در انواع نقاشی‌ها باز می‌گردد به طوری که باعث می‌شود نقاشی‌ها به دو دسته قابل تقسیم باشند:

گروه نخست: نقاشی‌هایی که نقاشان آن تمایل به پیروی از طرح‌های تثبیت شده دوره خود با حداقل تغییر دارند.

گروه دوم: نقاشی‌هایی که برحسب صحنه‌هایی که برای تصویر نگاری انتخاب می‌کنند به اندک تغییراتی معتقدند.

۱- قابلیت نقاشی‌ها در بازسازی متن و داستان برای بیشتر خوانندگان

۲- الگوها (کلشه‌های) رایج در نقاشی‌ها
هاله نور برای افراد محترم، معیارها برای نشان دادن زیبایی، زشتی و لذت‌های جنسی، علاقه به ترسیم حالت‌های احساسی هم‌چون غم و رنج، اندوه و ماتم یا اشاره‌های خاص ایرانی مانند انگشت تحیر، برای نشان دادن تعجب و حیرت از جمله الگوهای رایج در نقاشی‌های کتاب‌های چاپ سنگی هستند.

۳- وجود تصویرهای غیر مرتبط با داستان (مانند نقاشی چهره مؤلف کتاب)

۴- به تصویر کشیدن ویژگی‌های فرهنگ مادی در نقاشی‌ها

براساس نتایج پژوهش نگارنده، به نظر می‌رسد تاکنون کارشناسان و دانش پژوهان هنر نقاشی، بیشتر از جنبه زیباشناختی و فنی در قالب طرح، رنگ، خط و نقش و هم‌چنین دگرگونی‌های آن‌ها در طول تاریخ به نقاشی و نگارگری ایران توجه کرده‌اند و با توجه به داستان و محتوای نقاشی‌ها با دید روان‌شناختی، مفاهیم، نمادها و ریشه‌های درونی نقاشی‌ها و طرح‌ها را مورد بررسی قرار داده‌اند. اما با وجود این باید یادآور شد، نقاشی‌های کتاب‌های چاپ سنگی، سندهای تصویری بسیار جالب از زندگی فرهنگی و اجتماعی روزگار نقاش به حساب می‌آیند.

در این زمینه بیشتر ویژگی‌های فرهنگی شناسایی شده، روش‌ها، ابزار و وسایلی هستند که پاسخ‌گوی سه نیاز اصلی انسان یعنی پوشاک، مسکن و خوراک هستند. هم‌چنین عناصر فرهنگی مرتبط با آن‌ها مانند وضعیت کار و شغل و شیوه حمل و نقل را در بر می‌گیرند.

به‌طور فهرست وار می‌توان ویژگی‌های فرهنگی مورد بررسی را چنین برشمرد:

۱- پوشاک و آرایش مو، ریش و سبیل مردان (تصاویر ۴ و ۹ و ۱۰)

۲- پوشاک و آرایش موی زنان (تصاویر ۵ و ۶ و ۸)

نخست: نگارنده تعدادی از عناصر فرهنگی به تصویر کشیده شده را از درون نقاشی‌ها به روش تحلیل محتوا استخراج می‌کند و هم‌زمان با استفاده از سفرنامه‌های اروپائیان و خاطرات برخی از ایرانیان به نام ابزار و وسایل مورد استفاده در آن دوره پی می‌برد.

دوم: با بررسی تعداد دفعاتی که هر عنصر فرهنگی در ارتباط با عناصر دیگر قرار می‌گیرد، می‌توان وجود اشتراک و یا اختلاف را فهمید و برخی از ترکیب‌های فرهنگی را مورد شناسایی قرار داد. نکته مهم اینجاست که برخلاف تصور، بررسی نقاشی‌ها با این روش در داخل ایران هنوز مورد توجه قرار نگرفته است. اما مارزلف در کتاب خود بخوبی جایگاهی برای آن قائل شده است که می‌تواند مسایل و موضوعاتی نو را در قالب مصور از زندگی مردم دوره قاجار ارائه دهد.

در پایان باید نوع عملکرد و نتیجه کار مارزلف درباره بررسی نقاشی‌های کتاب‌های چاپ سنگی را برای پژوهشگران ایرانی به عنوان الگو قرارداد. هم اکنون پژوهش و بررسی درباره کتاب‌های مصور چاپ سنگی همانند بسیاری از کارهای فرهنگ شناختی ایران پیش از برگزاری سمینار و کنفرانس و تحمل هزینه‌های بسیار، نیازمند برنامه‌ریزی و اجرای مرحله نخست هر کار تحقیقاتی انسان‌شناسی، همانا شناسایی و توصیف دقیق عناصر و پدیده‌های فرهنگی مورد نظر است.

شایان ذکر است مارزلف و مؤسسه حمایت‌کننده او در کار تحقیقاتی‌اش، پیش از انجام هر کاری، با بررسی ژرفانگر و جزءنگر با مطالعه بیش از سیصدوپنجاه و یک جلد کتاب از سی و چهار کتابخانه، ده هزار قطعه نقاشی گردآوری کرده‌اند. پس از این جستجوی صبورانه و دقیق، استفاده از همین مواد اولیه پژوهش است که نویسنده کتاب را قادر ساخته است تا چندین جلد کار تحقیقاتی

۳- مسکن (تصاویر ۵ و ۷ و ۱۱)

۴- شیوه و اسباب نشستن افراد بر روی زمین و فرش (تصویر ۷)

۵- وسایل داخل اتاق‌ها (تصویر ۱۱)

۶- وسایل روشنایی و انواع چراغ‌ها (تصویر ۶)

۷- آداب و وسایل خوابیدن (تصویر ۱۱)

۸- خوراک (از مرحله غذا پختن تا غذا خوردن) (تصاویر ۹ و ۱۰)

۹- موسیقی و نوازندگی (تصویر ۱۴)

۱۰- شیوه‌های حمل و نقل (تصویر ۱۳)

۱۱- حرفه‌ها پیشه‌ها (تصویر ۶)

۱۲- آموزش و پرورش (مکتب‌خانه) (تصویر ۱۲)

۱۳- مرگ (مراسم و قبرستان)

۱۴- مسجد و مجلس مذهبی

پیش از ورود به این بحث این توضیح لازم است که نگارنده این نقد و معرفی در پایان‌نامه خود با وجود امکانات اندک و نبود کارهای پژوهشی مشابه فهرستی از چهارهزار جلد کتاب‌های چاپ سنگی مربوط به گنجینه اسناد کتابخانه ملی ایران تهیه کرده است و سپس با انتخاب چهل و چهار جلد کتاب داستان و شعر از دوره ناصری مجموعه با ارزشی شامل دوپست و پنجاه قطعه نقاشی به همراه حدود صد و پنجاه قطعه عکس از آن دوران با زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی به عنوان جامعه مورد مطالعه برگزیده و آن‌ها را مورد بررسی و دسته‌بندی دقیق قرار داده است.

با وجود تمام بی‌مهری‌ها و بی‌توجهی‌ها نسبت به چاپ این اثر فرهنگی از زندگی مردم در دوره ناصری، این پایان‌نامه در اثر مارزلف به‌خوبی مورد استفاده قرار گرفته است.

روش کار برای بررسی این پدیده‌های فرهنگی به روایت نقاشی‌های کتاب‌های چاپ سنگی و همچنین اثبات واقع‌گرایانه بودن این دسته از نقاشی‌ها بدین ترتیب می‌باشد:

از جمله همین اثر تازه منتشر شدهٔ دیگری و یا کار منتشر نشده درباره معرفی شاهنامه‌های چاپ سنگی را آماده نگارش و چاپ داشته باشد. تا فراهم نشدن چنین مواد و مصالحی هرگز مارزلف، سخنرانی، کنفرانس یا تبلیغ گسترده درباره این موضوع ها انجام نداد. او کارش را در نهایت آرامش به انجام رساند و تنها، محققانی که با او در ارتباط بودند از جزئیات کارش خبر داشتند. صحبت دربارهٔ مارزلف و اثرش تنها یک نماد و نمونه است. بحث اصلی ارائهٔ راه‌کار مناسب و زیر بنایی برای سازمان های علمی و فرهنگی است که تلاش می‌کنند پیش قراول انجام کارهای پژوهشی و بنیادی از این دست باشند. تمامی نقاشی‌ها این مقاله بر گرفته از کتاب مارزلف هستند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی